

ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТНА БУДОВА ПРАВОЧИНУ

НЕТРЕБКО Діана Олександрівна - студентка 2 курсу магістратури навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету

**УДК. 347.133.1
DOI 10.32782/EP.2023.2.19**

У статті досліджено поняття та елементну побудову правочину на підставі аналізу цивільного законодавства України. Увага приділена основним ознакам правочину та визначається провідна роль правочинів у загальній системі цивільного права. Визначено, що не кожен правочин є договором (угодою), а лише той, який опосередковує домовленість двох чи більше осіб, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Ключові слова: воля, волевиявлення, правочин, контракт, домовленість, зобов'язання.

Постановка проблеми

Правочини є однією з базових категорій цивільного права, оскільки торкаються всіх сфер цивільного обороту та поширені практично в усіх підгалузях цивільного права. Це пов'язано з тим, що вони є серед головних юридичних засобів установа та визначення змісту правових зв'язків між учасниками цивільних правовідносин, засобом, з яким пов'язується динаміка цивільних правовідносин. Саме вони допомагають цивільному праву проявити себе як приватне право, де регулювання має децентралізований характер.

У теперішніх реаліях часу, у період розвитку суспільства та суспільних відносин виникають нові види цивільних відносин, які вимагають відповідного правового регулювання. Для того, щоб визначити такий порядок, виникла необхідність дослідження появи та розвитку поняття правочину його елементної побудови.

Стан дослідження теми

Питанням правочину тією чи іншою мірою були присвячені дослідження великої кількості науковців. Зокрема, дослідженням існування та розуміння категорії «правочину» та його основним ознакам займалися такі цивілісти: Агарков М. М., Беляневич О. А., Дзера О. В., Боднар Т. В., Кузнєцова Н. С., Жеков В. І., Пастернак В. М., Розгон О. В., Харитонов Є. О.

Метою статті є аналіз поняття правочину та його елементної побудови на підставі аналізу цивільного законодавства України.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до п. 2. ч. 1 ст. 11 Цивільного кодексу (далі – ЦК) до найголовніших і найпоширеніших підстав виникнення цивільних прав та обов'язків цивільне законодавство відносить договори та інші правочини [14].

Правочин – дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 202 ЦК). Правочин є найбільш розповсюдженим юридичним фактом, за допомогою якого набуваються, змінюються або припиняються права та обов'язки учасників цивільних правовідносин. Отже, законодавець виходить з того, що правочин є правомірною дією учасника цивільних правовідносин, який має для цього достатню дієздатність і переслідує мету – набуття, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків.

Поняття «правочин» є суто українським терміном, який раніше використовувався в українському законодавстві протягом 20-30-х років та застосований у новому Цивільному кодексі України, у якому йому відведено окрему главу. Раніше в цивільному праві вживався термін «угода», під яким розуміли вольові, правомірні дії громадян чи організацій, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Правочинами є більшість юридичних дій, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин. Правочини відіграють провідну роль у загальній системі цивільного права. Завдяки своїй значимості та актуальності інститут правочину викликав значний інтерес у цивілістів [1, с. 107].

У римському праві правочин розглядався як юридичний акт, а його вчинення – як джерело виникнення зобов'язання. Ця аксіома є досить важливою у контексті тієї ролі, що виконує правочин при регулюванні цивільних відносин.

Правочини були основною правовою формою, у якій здійснювався великий товарообіг і забезпечувалося господарське життя ще в Стародавньому Римі. На її основі давньоримські юристи створили розгорнуту систему договорів. Римське договірне право класичного та посткласичного періодів – результатів тривалого розвитку, вдумливого аналізу та відбору практики преторів. При цьому багато договорів були рециповані середньовічними правовими системами, а потім пристосовані до нових умов і збереглися в сучасному праві [6, с. 24].

Латинський термін *negotium* (заняття, справа, діяльність, особливо комерційна) – це загальне поняття, що охоплює, у першу чергу, дозволені відплатні конкретні юридичні дії будь-якого роду, а в подальшому і процесуальні засоби. Односторонні правочини називалися *negotium stricti iuris*, у той час як *negotium bonae fidei* інколи мали зобов'язання для управоможної особи [4, с. 82].

Проте *negotium* не було лише технічним поняттям для загальноприйнятого абстрактного поняття юридичної дії. Про будь-яку справу римляни могли сказати

– *in ipso negotio* (у ході справи, у процесі). Тим самим у Стародавньому Римі поняття *negotium* об'єднувало досить широкий спектр юридичних дій, що породжували певні правові наслідки для їх учасників. З огляду на філософський аспект сутності цього правового явища слід звернути увагу на слова О. В. Кашанін, який розглядає сутність як носій властивостей, але відрізняє її від своїх властивостей. Коли властивість відняти та спробувати уявити сутність саму по собі, то побачимо, що не залишилося нічого [8, с. 11].

Від інших юридичних дій (адміністративних актів, злочинів) правочин відрізняється своїми ознаками. У легальному визначенні вказані лише дві головні ознаки правочину: правочин – це завжди дія фізичних і юридичних осіб, спрямовані на досягнення конкретного юридичного результату – встановлення, зміну чи припинення цивільних правовідносин.

Як зазначає О. Дзера, положення про правочини у ЦК України зберегли наступність значної частини усталених традиційних конструкцій про правочин, отримали новий розвиток у напрямку розширення диспозитивних начал і свобод у здійсненні правочинів суб'єктами цивільного права, в адаптації правового регулювання правочинів щодо ринкових відносин [5, с. 76].

Як зазначає М. І. Брагинський, визнання правочину дійсним у суспільстві правопорядком є визначенням форми такого волевиявлення: оформлена у відповідності з вимогами правової системи маніфестація волі отримує юридичне значення. Вимога певної форми маніфестації волі як обмеження індивідуального засилля є одним із проявів нормативного характеру соціальної взаємодії і має правову природу. Необхідність надання волевиявленню належної форми, різноманітність та розвиток цих форм виступає як вимога і прояв прогресу свободи в суспільних відносинах [3, с. 87].

У статті 202 ЦК України правочиною визнається дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Відомо, що дії як юридичні факти завжди мають вольовий характер і поділяються на правомірні та протиправні [14].

Викладений українською мовою юридичний термін «правочин» вказує на правомірність дії, що вчиняється. Тим самим формується наше уявлення про його зміст, який носить правомірний характер.

Досягнення певного правового результату можливе за допомогою одностороннього та дво- чи багатостороннього правочину.

Сутність зобов'язань, що встановлюються односторонніми діями учасників цивільного обороту, полягає в однопорядковості їх підстав виникнення, в якості яких виступають односторонні та при тому правомірні дії [7, с. 90].

Волевиявлення може проявляти одна або кілька осіб. При цьому, односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила. Як виняток, одностороннім правочином можуть створюватися обов'язки для інших осіб тільки у випадках, установлених законом, або за домовленістю з цими особами. Так, наприклад, при відкритті (вчиненні одностороннього правочину) акредитива банком-емітентом у банка-гаранта виникає зобов'язання здійснити платіж на користь бенефіціара.

Якщо дві сторони скеровують свої зустрічні дії на досягнення бажаного правового результату, правочин визнається двостороннім (взаємним). Такий правочин називається договором [12, с. 59].

Наукова розробка основних елементів правочину залишається незмінною з часів квіритів до сьогодення. Історично склалось так, зазначає О. Беяневич, що вперше і в найбільш досконалому як на той період вигляді конструкції договору та договірному зобов'язанні були відпрацьовані в римському приватному праві [2, с. 14–15]. Проте питання про цілі, сутність та склад правочину час від часу формувало нові наукові позиції, судження, тенденції та викликало жваві наукові дискусії.

Фундатор теорії чистого правознавства Г. Кельзен зазначає, що при укладенні договору сторони заявляють про необхідність поводитися стосовно одна одної у певний спосіб [9, с. 36]. Ця взаємна повинність є суб'єктивним сенсом акта правочину, водночас вона є його об'єктивним сенсом. Це судження відомого науковця запроваджує

алгоритм творення права, що розглядається через акт цивільного правочину, який, у свою чергу, формує правотворчий факт.

Для сприйняття доктрини правочину варто звернутись до інтерпретації складу правочину, запропонованої О. Черданцевим. Склад правочину – це продукт наукової думки, це юридична конструкція, ідеальна модель, яка створена для потреб наукових досліджень та практики. Склад правочину (договору) – це модель, одержана в результаті абстракції, ідеалізації, коли дійсність спрощується. У результаті маємо певний ідеальний об'єкт, який не існує у житті і слугує не лише формою вираження дійсності, а й методологічним інструментом наукового та практичного аналізу [15, с. 76]. Автор спромігся за допомогою категорійного апарату науки філософії права сформувати модус складових правочину.

Метою будь-якого дво- чи багатостороннього цивільного правочину є досягнення певних юридичних наслідків, що мають істотне значення для сторін правочину-договору. Семантичний розбір співвідношення понять «договір» і «правочин», проведений В. М. Пастернаком, дав підстави стверджувати, що двосторонній або багатосторонній правочини визнаються лише вираженням узгодженої волі двох і більше сторін і розглядаються як умова, необхідна для укладення договору [11, с. 211].

Правочини характеризуються певною сукупністю ознак, що дозволяють відмежовувати їх від інших юридичних фактів.

По-перше, правочин – це правомірний дія, що відрізняє її від таких юридичних фактів, як правопорушення. Правомірність, як ознака правочину, узгоджується із загальними засадами діяльності громадянського суспільства, зокрема, домінуванням права над законом. Це дає змогу оцінювати цю ознаку правочину через принципи цивільного права і категорію прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. З іншого боку, навіть у випадку порушення ознаки правомірності, законодавець продовжує використовувати поняття правочину, але уже недійсного. Наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України) [14].

По-друге, зміст правочину не може суперечити моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 203 ЦК) [14]. Частина антиморальних дій регулюється вже не приватним, а публічним правом (наприклад, розділом XII КК України «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності») [10].

По-третє, особа, яка вчиняє правочин, повинна бути дієздатною – здатною усвідомлювати свої дії та керувати ними, тобто бути правосуб'єктною. У деяких випадках визнання особи недієздатною або обмеження її у дієздатності призводить до недійсності вже укладених правочинів (ст. 223, 226 ЦК) [14].

По-четверте, правочин є дією осіб, тобто йому завжди притаманний вольовий характер. Цим він відрізняється від таких юридичних фактів, як події, настання яких знаходяться поза вольовим впливом осіб.

Під волею розуміється психічне регулювання особою своєї поведінки, що полягає у детермінованому і мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення та розробці шляхів, засобів і застосуванні зусиль для їх здійснення [13, с. 211]. За своєю природою воля є категорією психології та самостійного значення для набуття, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків не має, адже для цього необхідна наявність її сприйняття іншими особами. Це відбувається внаслідок волевиявлення, тобто зовнішнього прояву волі, яке й виступає єдиною можливим способом доведення до інших учасників цивільних відносин дійсної волі суб'єкта. Внаслідок цього важливим для правочину є збіг волі та волевиявлення.

По-п'яте, правочини – це завжди дії, вчинені фізичними, юридичними особами і державою як суб'єктами цивільного права. Можливість здійснення правочину входить у зміст їхньої цивільної дієздатності. Тому правочини необхідно відрізнити і від таких дій, як акти компетентних державних органів, які хоч і породжують цивільні правовідносини (зобов'язання з передачі будинків і споруд між державними юридичними особами), але самі по собі є владними актами, що видаються в межах компетенції цих органів – суб'єктів адміністративного права. Будучи адресованими конкретним вико-

навцям, вони створюють між ними цивільні правовідносини незалежно від їхнього бажання вступити в ці правовідносини. За допомогою же правочину правовідносини завжди встановлюються з волі й ініціативи їхніх учасників [13, с. 212].

По-шосте, правочин породжує правові наслідки, оскільки саме цивільним законом визначаються ті правові наслідки, що настають у разі вчинення правочину. Тому, наприклад, видачу зброї працівникам ОВС не можна розглядати як укладення правочину і регулювати за допомогою норм цивільного права (договору найму, зберігання чи будь-яких інших).

Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом – це одна із основних вимог його чинності. Якщо законом визначена конкретна форма, у якій обов'язково має вчинятися правочин, то її необхідно дотримуватися. У разі недотримання цієї вимоги, настають негативні наслідки. Наприклад, якщо договір про купівлю-продаж житлового будинку не буде укладено у письмовій формі і посвідчений нотаріусом, то він буде нікчемним.

Формою правочину є спосіб вираження волі його сторін. Відповідно до статті 205 ЦК України правочин може вчинятися усно або в письмовій формі [14]. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом.

Правочин, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, вважається вчиненим, якщо поведінка сторін засвідчує їхню волю до настання відповідних правових наслідків.

У випадках, встановлених договором або законом, воля сторони до вчинення правочину може виражатися її мовчанням.

Виходячи з викладеного, вбачається, що законодавець передбачає дві форми правочину: усну та письмову. У тих випадках, коли закон не встановлює обов'язковості певної форми, сторони можуть обирати її на власний розсуд, але в межах чинного законодавства.

Усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами в момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також право-

чинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність.

Юридичній особі, що сплатила за товари та послуги на підставі усного правочину з другою стороною, видається документ, що підтверджує підставу сплати та суму одержаних грошових коштів.

Правочини на виконання договору, укладеного в письмовій формі, можуть за домовленістю сторін вчинятися усно, якщо це не суперечить договору або закону.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами).

Правочин, який вчиняє юридична особа, підписується особами, уповноваженими на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою цієї юридичної особи.

Використання при вчиненні правочинів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронно-числового підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається у випадках, встановлених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів.

Висновки

Значення правочину полягає в наступному: правочин є найпоширенішим юридичним фактом (юридичною дією) завдяки якого реалізується абстрактна цивільна правоздатність, шляхом набуття конкретних цивільних суб'єктивних прав та обов'язків. За допомогою правочинів особи приватного права сповіщають про наявність у них бажання на встановлення, зміну та припинен-

ня суб'єктивних прав та обов'язків. Із прийняттям нового ЦК України, яким вводиться термін «правочин», замість дійсного «угода», зникає подвійний зміст цього поняття. За допомогою відповідного формулювання українська філологія вирішила тривалу дискусію на користь правомірного характеру правочину. Зі змісту терміна «правочин» зрозуміло, що мова йде про вчинення правомірної дії.

Література

1. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву. Избранные труды по гражданскому праву в 2-х т. Т. II. Москва: Центр ЮрИнфо, 2012. 630 с.
2. Беляневич О. А. Господарське договірне право України: теоретичні аспекти: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
3. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: учебник. Москва: Статут, 2003. 298 с.
4. Генкин Д. М. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону. *Ученые записки ВИЮН*. 1947. Выпуск 5. С. 80–85.
5. Дзера О. В., Боднар Т. В., Кузнецова Н. С. Договорне право України. Загальна частина: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
6. Жеков В. І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. 208 с.
7. Иоффе О. С., Мусит В. А. Основы римского гражданского права: учебник. Ленинград: Из-во Ленинградского ун-та, 1975. 156 с.
8. Кашанин А. В. Кауза сделки в гражданском праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Москва, 2002. 34 с.
9. Кельзен Г. Чисте Правознавство: з дод.: пробл. справедливості. Пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 282 с.

10. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001.

11. Пастернак В. М. Форма правочину – невід’ємна частина його дійсності. *Часопис Київського університету права*. № 2. 2013.- С. 210–218.

12. Розгон О. В. Визнання недійсними договорів дарування, вчинених особою помилково або під впливом обману (на прикладах судової практики). *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 58–64.

13. Цивільне право України: в 2-х томах. Т. 1. / за заг. ред. Є. О. Харитоновна, Н. Ю. Голубєвої. Харків: ТОВ «Одіссей», 2010. 832 с.

14. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003.

15. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора: учеб. пособие для вузов. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 323 с.

Referents

1. Ahar'kov M. M. Ponyatyie sdelky po sovetskomyu hrazhdants'komu pravyu. Yzbrannyye tpydy po hrazhdants'komu pravyu v 2-x t. T. II. Moskva: TSentp YUprYntfo, 2012. 630 s.

2. Belyanevych O. A. Hospodars'ke dohovirne pravo Ukrayiny: teoretychni aspekty: monohrafiya. Kyiv: Yurinkom Inter, 2006. 592 s.

3. Brahynskyy M. Y., Vytryanskyy V. V. Dohovornoe pravo: uchebnyk. Moskva: Statut, 2003. 298 s.

4. Henkyn D. M. Nedeystvytel'nost' sdelok, sovershennykh s tsel'yu, protyvnou zakonu. Uchenye zapysy VYYUN. 1947. Vypusk 5.- S. 80–85.

5. Dzera O. V., Bodnar T. V., Kuznyetsova N. S. Dohovirne pravo Ukrayiny. Zahal'na chastyna: navch. posib. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008. 896 s.

6. Zhekov V. I. Pravochyny, yaki porushuyut' publichnyy porjadok za tsyvil'nym zakonodavstvom Ukrayiny: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Odesa, 2006. 208 s.

SUMMARY

The article examines the concept and elemental structure of the deed based on the analysis of the civil legislation of Ukraine. Attention is paid to the main features of the deed and the leading role of the deed in the general system of civil law is determined. It was determined that not every deed is a contract (agreement), but only one that mediates an agreement between two or more persons aimed at acquiring, changing or terminating civil rights and obligations.

Key words: will, expression of will, transaction, contract, agreement, obligation.

7. Yoffe O. C., Mycyt B. A. Osnovy prymckoho hrazhdants'koho prava: uchebnyk. Lenynhpad: Yz-vo Lenynhpadckoho yn-ta, 1975. 156 c.

8. Kashanyn A. V. Kauza sdelky v hrazhdanskom prave: avtoref. dyss. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.03 «Hrazhdanskoe pravo; predprynymatel'skoe pravo; semeynoe pravo; mezhdunarodnoe chastnoe pravo». Moskva, 2002. 34 s.

9. Kel'zen H. Chyste Pravoznavstvo: z dod.: probl. spravedlyvosti / Per. z nim.- O. Mokrovols'koho. Kyiv: Yunivers, 2004. 282 s.

10. Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 5 kvitnya 2001 roku № 2341-III. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2001.

11. Pasternak V. M. Forma pravochynu – nevid'yemna chastyna yoho diysnosti. Chasopys Kyivs'koho universytetu prava. № 2. 2013.- S. 210–218.

12. Roz'hon O. V. Vyznannya nediysnykh dohovoriv daruvannya, vchynenykh osoboyu pomylkovo abo pid vplyvom obmanu (na prykladakh sudovoyi praktyky). Naukovi zapysky instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady krayiny. 2014. № 4. S. 58–64.

13. Tsyvil'ne pravo Ukrayiny: v 2-kh tomakh. T. 1. / za zah. red. YE. O. Kharytonova, N. YU. Holubyevoyi. Kharkiv: TOV «Odissey», 2010. 832 s.

14. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 16 sichnya 2003 roku № 435-IV. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2003.

15. Cherdantsev A. F. Tolkovanye prava y dohovora: ucheb. posobyie dlya vuzov. Moskva: YUNYTY-DANA, 2003. 323 s.